

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ФАКУЛЬТЕТ СУСПІЛЬНИХ НАУК
Кафедра загальної педагогіки та педагогіки вищої школи

КУРСОВА РОБОТА

на тему:

Методи морального виховання дошкільника

Виконала
Студентка спеціальності 012
Дошкільна освіта
4 курсу денної форми навчання
Роман Тетяна Василівна

Науковий керівник:
Козубовська Ірина Василівна
д. пед. н., проф.

Національна шкала: _____

Кількість балів: _____ Оцінка: ECTS _____

Члени комісії _____

(підпис)

(прізвище та ініціали)

(підпис)

(прізвище та ініціали)

(підпис)

(прізвище та ініціали)

Регистрація _____

(номер)

« _____ » _____ 2024 р. _____

(підпис лаборантка кафедри) (прізвище, ініціали)

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ	6
1.1. Психолого-педагогічні особливості розвитку дітей дошкільного віку.....	6
1.2. Значення розвивального середовища для дошкільників	9
1.3. Сутність поняття морального виховання та його роль у становленні особистості.....	11
РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ	16
2.1. Методи морального виховання дітей дошкільного віку	16
2.2. Сюжетно-рольова гра як ефективний засіб морального виховання дошкільників.....	18
2.3. Педагогічні умови морального виховання дітей дошкільного віку засобом казки.....	23
ВИСНОВКИ.....	28
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	30

ВСТУП

Актуальність теми. Соціальні зміни, перехід до вільних ринкових умов символізують наше сьогодення і відображаються не лише в економічному розвитку держави, а й у соціальному вихованні громадян. Одним із найважливіших завдань закладів освіти є розвиток гармонійної, духовно-багатої та національно-свідомої особистості.

У сучасній педагогічній літературі зазначається, що сутнісні якості людини формуються та розвиваються шляхом об'єктивної детермінації з боку суспільства і, якщо природний історичний процес зумовлюється об'єктивними законами суспільного розвитку, то діяльність суб'єкта, реалізація ним своїх сутнісних ознак, детермінується життєвими сенсами, цінностями, котрі орієнтують молоду людину на її певне ставлення до світу, культури, мистецтва.

Формування моральних якостей у дітей дошкільного віку є важливим елементом їх інтелектуального розвитку. У зв'язку з цим найбільше значення у формуванні моральних цінностей має світогляд особистості, на основі якого формується система цінностей. Гуманність, толерантність, національна свідомість і безкорисливість особистості визначають усвідомлення першорядних життєвих цінностей, а саме батьківщини, народу, культури. У виховному процесі мають домінувати основні духовні цінності людства в закладі дошкільної освіти – гуманізм, толерантність, чуйність, справедливість. Найвищою цінністю в сучасному контексті є суспільне сприйняття освіти, виховання і культури.

Гуманістичний погляд на особистість потребує удосконалення механізму її формування. Вирішальну роль у цьому процесі відіграють педагогічно-доцільні стосунки вихователя й дитини, які забезпечують розвиток моральних якостей особистості. Оновлення змісту та методична підготовка такого педагога повинні здійснюватись на основі принципу гуманізації. В будь-якій професійній діяльності гуманний рівень особи, комплекс її ціннісних орієнтацій відіграють провідну роль. Ця думка особливо актуальна стосовно професії вихователя. Вимоги до педагогів у сучасних умовах значно змінилися, адже дошкільники

чекають вихователя з новим мисленням (використання цікавих методів та прийомів роботи), орієнтованого на дитину як на найвищу цінність, унікальну людську особистість.

Зокрема, формування моральних якостей у дітей дошкільного віку є будова моральної свідомості, виховання моральної культури особистості як підкреслюють вчені А. Макаренко, В. Сухомлинський, К. Ушинський, Н. Бабій, І. Бех, М. Нечепоренко та інші.

Об'єкт дослідження – моральне виховання дошкільників.

Предметом дослідження є методи морального виховання дітей дошкільного віку.

Мета дослідження – теоретично та практично обґрунтувати особливості методів морального виховання дошкільника.

Завдання дослідження:

1. Теоретично розглянути психолого-педагогічні особливості розвитку дітей дошкільного віку.
2. Охарактеризувати сутність поняття морального виховання та його роль у становленні особистості.
3. Визначити сюжетно-рольову гру як ефективний засіб морального виховання дошкільників.
4. Проаналізувати педагогічні умови морального виховання дітей дошкільного віку засобом казки.

Структура та обсяг роботи. Курсова робота складається із вступу, двох розділів, коротких висновків до кожного розділу, загальних висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи – 30 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

1.1. Психолого-педагогічні особливості розвитку дітей дошкільного віку

Інтенсивне дозрівання дитячого організму триває протягом усього дошкільного віку, забезпечуючи умови, виховання та навчання, необхідні для більшої самостійності.

Дошкільний період характеризується появою нового контексту соціального розвитку. У дитини вже є ряд основних обов'язків. Змінюються і набувають нових форм стосунки з дорослими: взаємна поведінка поступово змінюється самостійним виконанням вказівок дорослих [20, с. 59].

Зокрема, є можливість систематичного навчання за певною програмою, але це можна здійснювати лише в тій мірі, в якій це стане власною програмою дитини.

Крім того, в дошкільному віці дитина вже вступає в певні стосунки з однолітками, що також визначає рівень її розвитку.

Внутрішня позиція дошкільника по відношенню до інших багато в чому визначається його ставленням до власного «Я», більшим інтересом до світу дорослих, усвідомленням своєї діяльності та взаємин.

Особливими якостями соціальної ситуації у розвитку дітей дошкільного віку є, насамперед, сюжетно-рольові ігри, які створюють сприятливі умови для розвитку доступного їм у цьому віці зовнішнього світу.

Безпосередньо діти дошкільного віку вже вчаться виконувати певні трудові завдання і починають цю роботу в ігровій формі. Відсутність відмінності між грою і працею характерна для роботи дошкільників і певною мірою зберігається у здобувачів дошкільної освіти. В останньому випадку інтерес до процесу діяльності поєднується з інтересом до її результату та значення, яке має робота для інших. Діти усвідомлюють завдання своєї роботи і навчаються не лише з цікавості, а й розуміючи їх значення для інших [8, с. 84].

Слід зазначити, що напрямок трудової поведінки дітей залежить від того, наскільки вона організована і мотивована дорослими.

Дитина дошкільного віку засвоює свій власний досвід і досвід інших, у яких вона постійно вчиться, наприклад, у спілкуванні з дорослими, у рольових іграх та при виконанні робочих доручень. Крім того, в цьому віці починається розвиток форм навчальної діяльності.

Власне, навчальна діяльність – це спілкування з дорослими, яке не лише активізує, спрямовує та стимулює поведінку, а й контролює процес її формування. Діти здобувають знання, навички та компетенції, вивчають поведінку та процеси, пов'язані з ними, і вчать їх виконувати. Це, перш за все, свідоме розпізнавання об'єктів, присвоєння їм властивостей, групування об'єктів, обробка розповідей, перерахування об'єктів, малювання, читання.

Роль навчання в інтелектуальному розвитку дитини зростає, коли йдеться не про індивідуальні знання, а про засвоєння цих специфічних систем і формування необхідних для засвоєння поведінки.

Сенсорний розвиток дітей дошкільного віку передбачає два взаємопов'язаних аспекти: засвоєння уявлень про різноманітні властивості предметів і явищ і засвоєння нових форм поведінки, що дозволяють повніше і диференційовано сприймати світ [14, с. 73].

Також у цих дошкільників накопичується набір уявлень про конкретні властивості предметів, і деякі з цих уявлень використовуються новими об'єктами в процесі сприйняття. Перехід ґрунтується на узагальненні індивідуального досвіду дитини з вибірку досліджуваних використовувати загальноприйняті сенсорні критерії, а саме виходити з уявлень людей про найважливіші властивості та відносини (колір, форму, розміри предметів, положення в просторі, рівень звуку, тривалість інтервалів часу тощо).

Поступове оволодіння дітьми різними типами сенсорних критеріїв та їх систематизація є одним із найважливіших завдань сенсорного виховання у дошкільному віці. Його основою є організація дорослими поведінки дітей з

метою вивчення та запам'ятовування основних варіантів кожної риси, що відбувається переважно при навчанні малювання, конструювання, моделювання тощо.

Паралельно дитина вивчає слова, що позначають найважливіші властивості предметів. Назви слів змінюють сенсорні критерії і можуть використовуватися більш точно й усвідомлено. Однак це можливо лише в тому випадку, якщо назви слів вводяться на основі власної поведінки дитини по відношенню до перевірки та за відповідними критеріями.

Пороги чутливості (наприклад, зорової, слухової) знижуються в дошкільному віці, а підвищується здатність розрізняти відтінки кольору, висоти і фонематичного слуху, дотику тощо. Всі ці зміни є результатом того, що дитина набуває нових способів сприйняття, які забезпечують вивчення реальних предметів і явищ, їх різноманітних властивостей і взаємозв'язків.

Перцептивна поведінка формується шляхом набуття діяльністю, яка вимагає розпізнавання й розгляду властивостей предметів і явищ. Безпосередньо візуальний розвиток пов'язаний переважно з продуктивною діяльністю (малювання, аплікація, конструювання). Отож розвивається фонематичний слух на музичних заняттях (за допомогою ігор, заснованих на принципах моделювання співвідношення висоти) [9, с. 88].

Поступово сприйняття диференціюється на відносно самостійні акти, спрямовані на розпізнавання предметів і явищ навколишнього світу і виконання вихідного завдання сприйняття.

Об'єктна перцептивна поведінка починає розвиватися у дітей дошкільного віку і характеризується численними рухами рецепторів, які здійснюються розгинанням, руками або очима.

У тісному зв'язку з удосконаленням сприйняття розвивається і мислення дітей. Як уже зазначалося, наприкінці раннього дитинства починають формуватися наочно-образні форми, засновані на візуально ефективних мислеформах. Подальший розвиток відбувається в дошкільному віці. Мислення

стає образним, спирається на образні образи і відбувається за допомогою мови. Усе це свідчить про те, що мислення набуває певної самостійності й поступово відривається від раніше витканих практичних дій і стає розумовою дією, спрямованою на вирішення пізнавальних розумових завдань.

Вже в дошкільному віці починає формуватися особистість дитини, і цей процес тісно пов'язаний з розвитком емоційно-мотиваційної сфери і, відповідно, є перш за все дорослим процесом.

Джерелом емоційного переживання дитини є його активність, спілкування з навколишнім світом. Власне, розвиток нової змістовної діяльності в дошкільному закладі стосується не тільки предметів, які дитина сприймає, а й того, що вона представляє, як ближніх, так і далеких цілей.

Діяльність насамперед породжує позитивні емоції, а отож, значення, яке вона набуває для дитини, а також сам процес її реалізації.

Діти дошкільного віку поступово все більше залучаються до товариства однолітків, що призводить до посилення соціальних емоцій (симпатії, антипатії, уподобання тощо). Формуються інтелектуальні почуття. У процесі спілкування дитини з дорослим формуються їх моральні почуття та відбувається розвиток мовлення [6, с. 74].

1.2. Значення розвивального середовища для дошкільників

Розвиток дитини – це комплексна інтеграція внутрішніх змін психічної діяльності (сприйняття, пам'яті, мислення, волі тощо) і форм самоактуалізації (умінь, навичок тощо). Власне, виникає внаслідок різноспрямованої взаємодії всіх факторів. Однією з них є зовнішнє (розвивальне) середовище, в якому відбувається освітній процес і є його важливою частиною.

Розвивальне середовище – це комплекс психолого-педагогічних, матеріально-технічних, гігієнічних, ергономічних та естетичних умов, що забезпечують організацію життєдіяльності дітей у закладах дошкільної освіти.

Навчання, виховання та розвиток дітей мають відбуватися в атмосфері безпеки та психологічного благополуччя. Це означає, що оточення дитини має

бути безпечним, як з точки зору гігієни, загальних умов життя, морально-психологічних аспектів. Перш за все, середовище має відповідати структурі когнітивних областей дитини і забезпечувати можливості вільного розвитку ігор та інших видів діяльності [2].

Сучасні дослідники розглядають розвиваюче середовище як основу розумового виховання дошкільників, систему матеріальних об'єктів діяльності дитини, що функціонально моделюють зміст психічного та фізичного розвитку. Багате середовище забезпечує єдність соціальних і природних ресурсів для забезпечення повноцінного життя дитини. Це архітектура, ландшафт, природні і екологічні об'єкти, художні студії, дитячі та ігрові майданчики, конструктори, тематичні комплекти посібників, аудіовізуальні та інформаційні засоби освіти і навчання.

Розвивальне предметне середовище має відповідати віковим особливостям дитини. Зазвичай воно визначається співвідношенням наступних компонентів:

- продукти професійної діяльності – художників, дизайнерів, будівельників, декораторів (предмети мистецтва, меблі, інструменти, предмети, вироби прикладного мистецтва, посібники, іграшки);

- результати діяльності дошкільного персоналу та батьків з організації та облаштування побуту (оформлення зон, виставок, виготовлення саморобок та іграшок, оформлення приміщень до свят тощо);

- результат участі дітей в оформленні інтер'єрів під керівництвом вихователів [16, с. 61].

Усі елементи розвивального середовища покликані забезпечувати та стимулювати вільний вибір і зміну діяльності дитини, створювати актуальні для та доступні для розвитку проблемні ситуації. Для цього вони повинні втілювати корисну, пізнавальну та емоційну новизну.

Для дітей особливо ефективні цілеспрямовані ігрові середовища, особливо рухова діяльність.

Адже у дошкільному віці відбувається формування і розвиток усіх психічних процесів дитини: сприймання, пам'яті, наочно-ділового мислення, уяви. Діти дізнаються про предмети навколо себе, вчать виготовляти речі в повсякденному житті, у грі та на занятті, починають орієнтуватися у формах, кольорах, розмірах і опановують активну мову. Пізнавальна діяльність спонукає дітей досліджувати все, що їх оточує. Тому дуже важливо правильно організувати тематичну ігрову обстановку в закладі дошкільної освіти.

Функціональні осередки є динамічними, і їх розташування можна легко змінити відповідно до моторних і когнітивних потреб вихованців. Кожен осередок заохочує дітей до певних видів діяльності, допомагаючи їм працювати в групах і регулярно змінюючи кількість осередків, з акцентом на теми запланованої роботи.

Безперечно, правильно організоване навчання, що передбачає залучення всіх дітей дошкільного віку до активної пізнавальної діяльності і використання спеціальних завдань на розвиток творчого мислення, забезпечує належне розумове виховання дошкільників [18, с. 76].

1.3. Сутність поняття морального виховання та його роль у становленні особистості

Процес становлення сучасного суспільства вимагає розбудови української національної системи освіти, яка ґрунтується на головних принципах морального виховання та демократизації. Стає зрозумілим, що активним соціальним об'єктом має бути людина з високим рівнем свідомості, творчої активності та відповідальності, яка у своїй діяльності та діях керується моральними цінностями. Заклади освіти як соціальні виховні заклади зобов'язані виховувати таких людей. Зміст дошкільної освіти створює основу для різнобічного розвитку дошкільника, формування мислення, пізнавальних інтересів, набуття навичок здобування знань. У цей період інтенсивно розвиваються інтелектуальні, соціальні та гуманні якості дітей дошкільного віку. У закладі дошкільної освіти діти вивчають правила поведінки, розуміння

гуманістичних орієнтацій, які закладають основу успішних дій і поведінки протягом усього життя.

Адже моральне виховання – це формування ціннісного ставлення до життя, що забезпечує стійкий, гармонійний розвиток людини, що включає в себе виховання почуття обов'язку, справедливості, відповідальності та інших якостей, здатних надати високий сенс справам і думкам людини.

Під поняттям «моральна культура» розуміють якісну характеристику морального розвитку особистості, її моральна зрілість, високий рівень моральних відносин, що виявляються в культурі моральної свідомості, моральних почуттів та поведінки.

Термін «моральні цінності» характеризують як моральні зразки, поняття, вимоги, що дають можливість людині оцінювати дійсність та орієнтуватися в ній [2, с. 62].

Тому одним із основних напрямів педагогічної діяльності закладу дошкільної освіти є моральне виховання підростаючого покоління. Виховання моральних якостей у дітей дошкільного віку має стати необхідною умовою забезпечення нормального психологічного клімату в колективі, високої моральності в їхніх стосунках. Моральне виховання має формувати стійке, позитивне та дієве гуманне ставлення до особистості. Але для того, щоб діяльність вихователя в цьому напрямі набула відповідного характеру, необхідно знати всі істотні ознаки такого ставлення. Повнота уявлень про освітній результат, засвоєння теоретичних основ реалізації морального виховання допомагають ефективно визначатися у виборі засобів впливу на особистість.

Зокрема, розрізняють такі групи моральних якостей:

- загальнолюдські, які мають необмежену сферу застосування (гуманізм, доброта, чесність, мудрість);
- національні – значущі для одного народу (патріотизм, почуття національної гідності);
- громадянські – визнання прав і свобод людини, поваги до закону;

- сімейні – моральні основи життя сім'ї, взаємоповага в сім'ї, пам'ять про предків;
- цінності особистого життя – орієнтири поведінки, пріоритети, прагнення, цілі [13, с. 48].

У загальному розумінні зміст морального виховання визнає права людини як особистості на її цінність, свободу, щастя, розвиток і прояв своїх здібностей. Власне, моральні якості розглядають як критерії оцінки суспільних інститутів, принципи рівності, справедливості та гуманності, як бажані норми людських стосунків. У філософських дослідженнях принципом світогляду вважається гуманізм. В його основі лежить віра в нескінченність людини та здатність до вдосконалення.

Адже мораль не тільки визнається головним принципом любові і поваги до людей, але й ставить питання про створення справді людських умов у самому суспільстві, що є необхідною умовою гармонійного розвитку особистості. Основними категоріями, на яких будуються моральні якості є свобода, добро, обов'язок і необхідність [17, с. 64].

Однак найбільш з моральних якостей доброта вважається культурною цінністю та способом спілкування між людьми в людському контексті. Гуманний потенціал людини реалізується і розкривається в культурних цінностях.

Зміст морального виховання як теоретична концепція визнає право людини на свободу, щастя, безперешкодний розвиток і прояв своїх здібностей і творчого потенціалу. Мораль у стосунках між членами суспільства визнає нормою принцип рівності можливостей, соціальної справедливості, прояв високої культури спілкування та людяності. Людина є стрижнем гуманістичного світогляду та його системоутворюючими елементами. Це проявляється в різноманітності людей, суспільств, духовних цінностей, діяльності та ставлення до світу в цілому. Це свідчить про людяність особистості.

Складовими моральними цінностями є повага, чуйність, почуття справедливості, довіра, самокритичність і сміливість. Ці якості визначають основні аспекти людини та забезпечують найкращі форми зовнішнього вираження, такі як ввічливість, толерантність, покірність, повноваження та смирення. Ці компоненти в структурі людства є не механічною сумою частин, а рухомими системами, в яких компоненти тісно взаємодіють. Результатом такої взаємодії є нова якість, якої немає в окремо розглянутих компонентах. Це підвищене почуття обов'язку перед іншими, радість за інших, насолода щастям інших.

Сенс життя, особистісна система моральних якостей позитивно впливає на вибір життєвих цінностей і зусилля особистості щодо їх досягнення. Крім того, гуманні якості служать важливою внутрішньою «підтримкою» в цьому процесі та ілюструють потужний потенціал аксіоматичних настанов.

Слід зазначити, що життєві цілі та якості безпосередньо пов'язані між собою, і що досягнення життєвих цілей та реалізація цінностей розширюють сенс життя та відкривають нові перспективи.

Особливе значення для формування особистості дошкільника має система взаємовідносин з економічними та ціннісними параметрами, які є передумовами розвитку особистості. Для того, щоб досягти досконалості в професійній діяльності, потрібно будувати життя відповідно до моральних якостей, навчитися їх переживати, психологічно засвоювати та використовувати нове як двигун життєвої стратегії [1, с. 11].

Найважливішим основним джерелом інформації є те, що природа породжує такі якості, як людяність, відкритість, краса світу, мир, захоплення та відповідальність. Головною цінністю суспільства, як одного з невичерпних аксіоматичних джерел інформації, є людина. Вона є природною і всеохоплюючою цінністю; вона також є творцем моральних якостей. Але в той же час людина повинна бути духовною, мислячою, радісною, люблячою тощо. Це дає їй основу для об'єктивних дій як природного вихователя.

Моральні якості є важливою частиною духовної безпеки людини. Людина, яка визначилася з певною цінністю, створює своєрідний довгостроковий план дій і діяльності. Якщо мотивація дає відповідь на питання, чому людина діє певним чином, то ціннісна орієнтація показує, для чого вона діє і для чого використовує свою роботу.

У дослідженнях авторів встановлено, що моральні якості є найважливішою структурною складовою особистості людини, яка характеризує не тільки засоби досягнення цілей, а й мету людської діяльності і навіть позицію її життя, його основний зміст [5, с. 6].

Отже, одним з найважливіших завдань закладу дошкільної освіти є моральне виховання дітей дошкільного віку. Зокрема, формування та розвиток моральних якостей може ефективно відбуватися лише як цілісний процес виховної організації дошкільників за загальнолюдськими нормами. Результатом процесу морального виховання є формування гуманно-цілісної особистості в її свідомості, почуттях, здібностях та єдності суспільно-цінної поведінки.

РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

2.1. Методи морального виховання дітей дошкільного віку

Власне, методи морального виховання дітей дошкільного віку є різноманітними. Розглянемо деякі з них:

1. Методи формування свідомості характеру. Це педагогічні, гуманно-естетичні бесіди, спостереження, розповіді, читання й обговорення книг, мультфільмів. За допомогою цих методів дошкільник отримує знання, пояснює норми і правила поведінки, формує поняття «гуманні якості», розвиває почуття, оцінює поведінку та застосовує знання на практиці.

2. Організація практичної діяльності, формування трудових навичок і звичок. Це вправи, завдання та змагання. За допомогою цих методів організовується діяльність, поведінка та дії дітей.

Усі методи морального виховання в практиці педагогічної діяльності використовуються в єдиному порядку. Пояснення і повчання, переконання і практика, оцінка і дія, слова і вчинки єдині та нерозривні в процесі формування гуманних якостей, свідомості і поведінки дитини [19, с. 56].

Виховні бесіди. У дидактичних бесідах передаються нові знання, пояснюються цікаві для дітей дошкільного віку факти, даються інструкції щодо виконання завдання.

До бесіди готуються вихователі добре. Заздалегідь знають тему розмови, добирають матеріал, продумують відповіді на основі рекомендованої літератури та активно беруть участь у бесіді. Часто в назві теми входять інтерес дитини, допитливість, бажання знайти рішення, а також питання, на яке вони просять відповісти. Наприклад: «Що таке толерантність?» або «Як виглядає добро?» Часто темою розмови є дитяче запитання. Тому педагоги повинні задовольнити дитячу цікавість і дати їм вичерпні відповіді на їхні запитання.

Етичні бесіди. Метою етичної дискусії є надати дошкільникам знання про норми та правила поведінки, щоб вони могли розвивати моральні уявлення.

Безпосередньо бесіда є словесним методом виховного впливу, а словесне переконання ефективніше, коли воно викликає емоції. Все, що дитині потрібно зрозуміти і засвоїти, повинно схвилювати її, викликати емоційну реакцію і викликати бажання зробити щось гідне визнання. Під час бесіди здобувачі дошкільної освіти висловлюють свою думку та роблять власні висновки про те, як поводитися в суспільстві, а як не поводитися.

До кожної етичної розмови вихователі готуються заздалегідь. Для бесіди обирають оповідання, казку, вірш, малюнок тощо. Встановлюються теми, цілі, матеріали, запитання та завдання, які визначають поняття, які необхідно засвоїти дітям дошкільного віку [6, с. 76].

Спостереження. Спостереження – це свідоме сприйняття дошкільниками явищ навколишньої дійсності з метою їх пізнання. Особливу увагу В. Сухомлинський приділяв спостереженням, називаючи їх «джерелом думки». Спостереження пробуджує активні сили дитини, розвиває її уяву, мислення та творчі здібності. Можливості для спостережень у позаурочний час безмежні: дошкільники проводять тривалі спостереження за явищами в природі, подіями та роботою дорослих [16, с. 64].

У процесі морального виховання продовжує вихователю навчати дітей вмінню спостерігати, ставити цілі, уважно дивитися, підкреслювати важливе, таким чином, намагається пробудити інтерес до спостережень всіх дітей. Якщо дитина байдужа до спостережуваного явища, вчитель не повинен заспокоюватися, поки він не зацікавиться цим явищем.

Добре організоване спостереження залишає у дитини масу позитивних і незабутніх вражень. Педагоги покладаються на свою роботу і проводять з дітьми конкурси рукоділля, малювання тощо.

Також ефективними методами морального виховання дітей дошкільного віку є свята, ранки, фестивалі, огляди, виставки, подорожі, зустрічі, суботники, ігри-подорожі, конкурси, вікторини тощо.

Однак при виборі методів морального виховання дошкільників необхідно їх розумне поєднання. Адже великі події мають значний виховний вплив на дітей. Великий масштаб діяльності залучає їх до різноманітної системи взаємовідносин, здобувачі дошкільної освіти стають ближчими і взаємодіють один з одним, збагачується досвід взаємин, підвищується інтерес дітей до роботи, коли весь колектив залучений до суспільно-корисної праці. Особливо дітям дошкільного віку подобається брати участь у спільних заходах із залученням батьків. Тому варто стежити за тим, щоб діти брали активну участь у святах, фестивалях, різних змаганнях тощо.

Слід підкреслити, що правильний вибір методу морального виховання ще не є вирішальним для його педагогічної ефективності. Необхідна правильна організація роботи. Це означає, що методи повинні розвивати гуманні якості, зокрема, стосунки між дітьми, які повинні виховувати в них культуру поведінки, дисциплінованість і взаємодопомогу. Вихователі повинні ретельно продумати тему, перебіг форм роботи та стосунки між дітьми, які беруть участь у спільній діяльності [21, с. 82].

Адже виховна діяльність повинна містити ігровий елемент або бути організована у формі гри, особливо для дітей дошкільного віку.

Кожен вихователь повинен розробити систему специфічних вимог до своїх вихованців. Таким чином діти набувають досвіду гуманного поводження. З цією метою створюється атмосфера доброзичливості, довіри, уваги, зацікавленості та товариських стосунків.

Важливо, щоб при проведенні виховної діяльності між дітьми були добрі стосунки, не було суперечок, образ, спроб окремих дошкільників перекласти відповідальність на інших. Зокрема, уважність, справедлива оцінка та індивідуальний підхід сприяють злагодженій та дружній роботі [15, с. 91].

2.2. Сюжетно-рольова гра як ефективний засіб морального виховання дошкільників

Найхарактернішою грою дітей дошкільного віку є сюжетно-рольова гра, яка відбувається на межі раннього дитинства та дошкільного віку і досягає піку в старшому дошкільному віці.

Сюжетно-рольова гра є ефективним засобом морального виховання дошкільників. Адже діти відтворюють дії дорослих і стосунки між ними. Це метафорична гра з розкриттям конкретних думок дітей через відповідні події (сюжет) та дитячі ігри. Будівельними блоками сюжетно-рольової гри є ролі, сюжет, зміст, правила, ігрові дії, рольова гра та стосунки в реальному житті, об'єкти гри.

Центральним елементом гри є роль. Тобто те, як люди поведуться в різних ситуаціях, які відповідають прийнятим у суспільстві нормам. Ролі поєднують усі аспекти гри. У її реалізації знаходять своє втілення сюжет (сфера соціальної дійсності) і зміст (відображені в грі основні моменти діяльності дорослих і відносини між ними) [9, с. 90].

Оскільки основним джерелом ігрового сюжету є дійсність, дитина може виконувати певні ролі, якщо вона вже знайома зі сферою дійсності, відображеною в ігровому сюжеті. Дитину слід познайомити з цією реальністю таким чином, щоб у центрі уваги була людина та її діяльність, і це звикання створювало позитивне емоційне ставлення до діяльності.

У грі дитина ставить себе на місце іншої людини (часто багатьох) і бачить ситуацію власними очима в рамках однієї сюжетної лінії. Наприклад, виконуючи роль матері, а потім дочки, вона розуміє важливість материнської турботи та слухняності. У результаті вона усвідомила правила поведінки та їх важливість у побудові та підтримці позитивних стосунків з іншими людьми, побачила потребу дотримуватися правил, помічати їх свідоме виконання.

Сюжетно-рольові ігри допомагають дітям зрозуміти мотивацію та суспільний зміст праці дорослих. У виборі ролі спочатку домінує її зовнішня привабливість, важливість якої стає зрозумілою в ході гри (дитина розуміє, що вчитель виховує, лікар лікує тощо).

Поведінка в рольовій грі регулюється правилами, які утворюють центральне ядро ролі, яких необхідно дотримуватися, щоб гра відбулася. Дитина діє не так, як хоче, а відповідно до своєї ролі та ігрової ситуації. Граючи роль, вона пригнічує свої бажання, поступається, висловлює моральну оцінку.

Дотримання дитиною правил і свідоме їх використання свідчить про те, наскільки глибоко вона засвоїла ту сферу соціальної дійсності, яка відображається в грі. Ролі надають сенс правилам, визнають необхідність діяти відповідно до правил і створюють можливості керувати цим процесом. У командних іграх діти краще дотримуються правил, оскільки однолітки контролюють їхню діяльність.

У дошкільному віці змінюється ставлення дитини до правил гри. Спочатку вона легко порушує правила і не усвідомлює, що інші порушують її. Тоді помічає порушення правил однолітками і висловлює своє невдоволення цим, пояснюючи необхідність захисту, спираючись на логіку життєвих контекстів. Пізніше вона впізнає правила, дотримується їх і пояснює, що це необхідно. Це вчить її контролювати свої дії [17, с. 66].

Гра вимагає створення вигаданих ситуацій, без яких її сюжет і зміст були б неможливі. Діти відтворюють сцени з дорослого сімейного життя, роботи та трудових стосунків, розмірковують про епохальні події (космічні польоти, арктичні експедиції тощо). Чим ширша сфера дійсності, з якою доводиться мати справу дитині, тим різноманітніший сюжет гри. Окрім «гості», «сім'ї» та «дитячого садка», діти також можуть грати у «побудуй міст» та «запусти космічний корабель».

Ігри для дітей молодшого і старшого віку відрізняються за сюжетом. Для найменших характерні ігри на домашньому сюжеті («сімейні»). Також молодші дошкільники обирають ігри з виробничими сюжетами («залізниця», «будівництво», «лікарня», «дитячий садок», «магазин»). Діти дошкільного віку часто планують ігри на суспільно-політичні теми (наприклад, «космос»,

«вибори»). Потроху діти вводять в гру сюжети з улюблених казок і фільмів. Гра поєднує в собі реальні та казкові сюжети.

Окремі сюжети гри залучають і дошкільнят («дитячий садок», «сім'я»). Проте гра молодших дошкільнят більш різноманітна в рамках однієї сюжетної лінії. Вони по-різному відтворюють дійсність в межах одного сюжету.

Діти різного віку вносять різний зміст в сюжет під час гри. Діти дошкільного віку багаторазово повторюють одні й ті ж дії з одними і тими ж предметами, наслідуючи реальні дії дорослих. Грати в «обід», різати хліб, варити кашу, мити посуд. Повторюваність сюжету – головний зміст їхньої гри. Однак нам ще доведеться поставити лялькам на стіл нарізаний хліб, розкласти по тарілках зварену кашу або помити посуд. Тому зміст гри у дошкільників зводиться лише до дій з предметами [3, с. 75].

Адже діти дошкільного віку ще не планують сюжет і ролі гри. Вони з'являються залежно від об'єктів, які отримують. Часто між дітьми виникають конфлікти з приводу володіння предметами, з якими можна здійснювати ігрові дії.

По-різному поведуться дошкільнята в іграх. Можна спробувати змінити дію гри замість того, щоб повторювати її знову і знову. Діти діють не заради своїх дій, а щоб висловити своє ставлення до інших, залежно від ролі, яку вони взяли на себе. Основним змістом гри є стосунки між людьми, розгорнуте відтворення яких привчає дітей дотримуватися певних правил. Звикаючи до дорослого життя за допомогою ігор, діти залучаються до розуміння соціальних функцій людей, правил взаємовідносин між людьми.

Основним змістом сюжетно-рольових ігор для дошкільників є дотримання правил відповідно до їх ролі в грі. Ці ролі вони виконують за допомогою різноманітних ігрових дій. Починаючи від скорочення та узагальнення ігрових дій, відбувається зрушення в бік розумових дій. Коли діти переходять від гри зі справжніми іграшками до гри з уявними предметами, поступово виникає уявна гра.

Сюжетно-рольові ігри створюють рольові та реальні стосунки між дітьми. Рольові відносини проявляються в різних висловлюваннях, висловлюваннях і вимогах, які керують вибором і розподілом ролей та керують ходом гри. Діти-лідери часто обирають роль, яка їм найбільше подобається, ігноруючи бажання інших і змушуючи своїх друзів виконувати ролі, які їм нецікаві. Якщо діти не можуть домовитися про розподіл ролей, гра зривається або хтось виходить з гри. Чим старша дитина, тим більше вона виявляє бажання грати з однолітками і тим більше готова грати з однолітками, щоб грати з ними.

Структура сюжетно-рольової гри значною мірою залежить від стосунків у реальному житті. Значення змінюється, коли діти переходять від молодшого дошкільного віку до старшого. У дошкільників ігрові відносини домінують і підпорядковуються реальним відносинам.

Після початку гри та розподілу ролей діти ставляться один до одного як до друзів, а не як до персонажів. Це налаштування залишається незмінним протягом усієї гри, і ви повинні грати відповідно до своєї ролі.

Реальні стосунки часто суперечать стосункам у грі. Коли дитина дорослішає, конфлікт між рольовою грою та реальними стосунками вирішується, і реальні стосунки стають пріоритетними. Потреба в грі з однолітками, що посилюється з кожним роком, ставить перед дитиною потребу вибирати дії, розподіляти ролі, контролювати рольову поведінку однолітків, зумовлює розвиток моральних якостей.

Чим старша дитина, тим самостійніше вона вибирає і використовує альтернативні об'єкти, тим частіше зовнішня подібність замінюється функціональною подібністю, тим більше коло предметів, які замінюються. У більшості випадків, альтернативними об'єктами є неформлені матеріали з невизначеними функціями: камінчики, палички, клаптики паперу тощо.

Для розвитку ігрової діяльності дуже важливі атрибути предметів, які допомагають вживатися в ролі, планувати і розвивати сюжети, створювати ігрові

ситуації. Вони забезпечують зовнішні умови для реалізації ролі і полегшують рольову поведінку.

Тому сюжетно-рольові ігри мають соціальний характер, оскільки діти діють під прямим чи опосередкованим впливом дорослих. Тематика гри полягає в її змісті. Дітей цікавить не стільки результат гри, скільки сам процес. У той же час гра втілює активне прагнення дитини до певних цілей, виражає вміння маніпулювати предметами, спілкуватися і будувати стосунки з однолітками. Все це визначає результативність гри, адже проявляється в когнітивних, емоційних та інших активах, які діти накопичують і набувають під час ігрової діяльності [22, с. 68].

2.3. Педагогічні умови морального виховання дітей дошкільного віку засобом казки

Діти, як і дорослі, різні. Одна дитина прагне щось робити і говорити, інша не може всидіти на місці. А третій любить майструвати щось своїми руками. Четвертий любить малювати... При виборі методу морального виховання необхідно враховувати індивідуально-особистісні особливості дітей та їх уподобання. Те, як дитина малює, говорить і складає, є ключем до розуміння її внутрішнього світу [7, с. 54].

Фантастичний світ казок, сповнений чудес і магії, завжди захоплюватиме дітей. Дитина охоче поринає в нереальний світ, активно в ньому діє і творчо його змінює. Однак нереальним цей світ здається тільки нам, дорослим. Все, що відбувається в казках, дитина сприймає як реальність. Цього вимагає її внутрішній світ.

Діти дошкільного віку люблять казки. Бо в них природний простір безмежних можливостей, в них компенсується відсутність дії в реальному житті, в них запрограмоване доросле життя. Через казку дитина засвоює знання про світ, про стосунки між людьми, про проблеми і перешкоди, які трапляються в житті. Через казку дошкільники вчаться долати бар'єри, знаходити вихід зі складних ситуацій та вірити в силу добра, толерантності, любові та справедливості. У

казках зашифровані ситуації та проблеми, які кожна людина переживає в житті. У казках, наприклад, головному герою часто доводиться робити вибір. В основному у нього є три варіанти подальших дій. У реальному житті люди постійно стикаються з рішеннями. Від чогось такого простого, як вибір одягу, до чогось такого важливого, як спосіб життя. На прикладі долі казкових героїв дитина може зрозуміти наслідки життєвих рішень людини [11, с. 56].

Для того, щоб якомога ефективніше використовувати казку для морального виховання дітей дошкільного віку, необхідно знати особливості жанру казки.

Багато казок вселяють впевненість у торжество правди, перемогу добра над злом. Особливо подобається дітям оптимізм казок, що підсилює виховне значення цього засобу.

Захоплюючі сюжети, образи та веселощі роблять казки досить ефективним виховним засобом. У казках схема подій, зовнішніх конфліктів і битв дуже складна. Така ситуація захоплює розповідь і приковує увагу дошкільників. Тому виправдано стверджувати, що казки враховують психічні особливості дітей, насамперед нестійкість і плинність уваги.

Казковий твір має багато форм. Читання і переказ казок, обговорення вчинків казкових героїв і причин їхнього успіху чи невдачі, вистава за мотивами казок, організація конкурсів казколюбів, виставка дитячих малюнків за казками тощо [15, с. 89].

Коли діти усвідомлюють себе і починають досліджувати будову навколишнього світу, у них виникає до дорослих багато питань. Дитячі запитання часто заводять дорослих у глухий кут. Не так просто пояснити дитині, чому все відбувається саме так, що таке «добре», а що «погано».

Передвістя справжньої казки – гарне закінчення. Це дає дитині відчуття психологічної безпеки. Все закінчується добре. Виявляється, всі випробування, які випали на долю героїв, були потрібні, щоб вони стали сильнішими та розумнішими. З іншого боку, дошкільники бачать, що герої, які роблять погані

вчинки, завжди караються. І герой, який подолає всі випробування і проявить свої найкращі якості, обов'язково буде винагороджений. Такий закон життя. Як ти ставишся до світу, так і світ ставитиметься до тебе [12, с. 72].

Казка проникає в життя дитини змалечку і, зрештою, супроводжує супроводжує усе життя. Знайомство зі світом літератури, світом людських взаємин і всім світом навколо нас починається з казки.

Казки дають дітям поетичні та багатогранні образи героїв, залишають простір для фантазії. Чітко виражені в образах героїв моральні уявлення інтегруються в реальне життя та стосунки з близькими перетворюються на моральні норми, що регулюють бажання і вчинки дитини.

Казки, їх композиція, яскраві контрасти добра і зла, фантастичні і специфічні образи за моральною сутністю, виразна мова, динаміка подій, особливі причинно-наслідкові зв'язки і явища, зрозумілі дітям, – все це робить казки особливо цікавими і стимулюючими для дітей дошкільного віку. Варто зазначити, що це безцінний інструмент для формування морально-здорової особистості дитини [10, с. 43].

Однією з головних вимог до розповідання казки є емоційне ставлення дорослих до оповідання. Діти дуже чутливі до перебільшень і неправди. Тому вихователі повинні виражати справжні почуття та емоції, розповідаючи історію. Читаючи чи розповідаючи казку, вихователь має стояти чи сидіти перед дітьми так, щоб вони бачили їхні обличчя, спостерігали за мімікою, виразом очей і жестами, тому що ці форми емоційного вираження доповнюють і підсилюють враження від прочитаного.

Важливо розповідати, а не читати, тому що педагогу потрібно бачити обличчя, жести та міміку дитини, а також те, як вони змінюються, коли вони слухають. Спостерігаючи за дитиною, можна помітити, коли вона засмучена.

Для дошкільників найважливішу для розвитку та соціалізації інформацію необхідно донести через яскраві образи. Цю роль найкраще виконують казки та міфологічні сюжети, за якими виховували дітей і наші предки.

Задовольняючи ці потреби, формуються різноманітні моральні якості особистості. Діти дошкільного віку вчаться виявляти толерантність, доброту, увагу, співчуття та співпереживання. Набути здатності сприймати зміни настрою та емоційного стану оточуючих. Навчитися вибирати відповідні способи спілкування та взаємодії з іншими дітьми.

Для того, щоб дитина повною мірою відчула і пережила казку, вона повинна знайти своє відображення у всіх видах дитячої діяльності і жити в ній певний час. Успішно розвивати творчий потенціал дошкільників можна, використовуючи казкові сюжети та казкові мотиви для різноманітних видів діяльності [22, с. 70].

З досить багатого арсеналу способів викладання оповідання вихователі можуть обрати ті, які здаються їм найцікавішими, актуальними та найближчими до власного педагогічного досвіду. Підсумком роботи над цією темою стане свято-казка, де діти виступлять у ролі казкаря.

Якщо проаналізувати сучасний стан питання про вплив казки на моральне виховання дітей дошкільного віку, то можна сказати, що більше уваги приділяється розвитку моральних якостей дитини загалом.

Казки мають великі можливості для гармонізації емоційної сфери, корекції поведінки дошкільників. Сприймання казок сильно впливає на процес формування моральних уявлень і створює реальні психологічні умови для формування соціальної адаптації дітей.

У всі часи казки сприяли не лише формуванню моральних якостей особистості дитини, які визначають внутрішній світ дитини, а й розвитку позитивних міжособистісних стосунків, соціальних і поведінкових навичок [3, с. 77].

Отже, моральне виховання дітей дошкільного віку є одним із найскладніших завдань для вихователів. Для вирішення цього завдання педагоги спрямовують свої знання, а також свою діяльність на формування у дошкільників моральних цінностей. Власне, якщо застосовувати сюжетно-

рольові ігри та казки в процесі морального виховання дітей дошкільного віку, то можна сказати, що їх вплив неоціненний. Слід зауважити, що казкотерапія є дуже цікавою формою роботи з дітьми. Метод мистецтва дає можливість кожній дитині розкритися, створити позитивний емоційний настрій, експериментувати з емоціями та виражати їх у соціально-прийнятний спосіб.

ВИСНОВКИ

У даній роботі детально досліджено методи морального виховання дошкільника.

Зміст двох розділів полягає в обґрунтуванні:

- теоретичних аспектів морального виховання дітей дошкільного віку;
- методологічних основ морального виховання дітей дошкільного віку.

Отже, моральне виховання дітей дошкільного віку – це виховна діяльність, спрямована на розвиток моральних якостей, потреб, почуттів, здібностей і звичок поведінки на основі ідеалів, норм, моральних засад та участі в практичній діяльності. Звісно, моральне виховання починається в сім'ї і триває протягом усього процесу соціалізації особистості. В її основі лежать гуманні орієнтації, моральні норми, які регулюють відносини в суспільстві.

Моральне виховання – це виховне явище, спрямоване на розвиток і зміцнення морального життя дошкільників, механізмів, які організовують і регулюють їх життєдіяльність. Процес морального виховання дітей дошкільного віку передбачає набуття необхідних етичних знань шляхом практичної перевірки емоційно-метафоричних виразів і норм моральної поведінки, що впливають на розвиток культури морального мислення та поведінки особистості.

Власне, формування та розвиток моральних якостей може ефективно відбуватися лише як цілісний процес виховної організації дошкільника за загальнолюдськими нормами. Результатом загального процесу є формування гуманно-цілісної особистості в її свідомості, почуттях, совісті, волі, здібностях, звичках та єдності суспільно-цінної поведінки.

Формування моральних цінностей у дітей дошкільного віку має стати одним із суттєвих елементів виховного процесу. І саме заклад дошкільної освіти створює моральну атмосферу для дитини, яка визначатиме її цінності. Тому важливо, щоб система морального виховання взаємодіяла з усіма елементами життя дошкільників.

Варто зазначити, що одним з ефективних засобів морального виховання дітей дошкільного віку є сюжетно-рольові ігри. Адже їх використання у роботі з дошкільниками має комплексний вплив на розвиток особистості. Групові заняття із застосуванням сюжетно-рольових ігор особливо сприяють розвитку моральних якостей, соціалізації, адаптації до середовища та засвоєнню соціальних ролей і норм поведінки.

Безпосередньо використання казки має значний вплив на розвиток особистості дошкільника, формуючи певні моделі моральної поведінки. Правильно-організоване естетичне сприйняття казки позитивно впливає на психічний розвиток дитини, формує індивідуальні психічні процеси, створює нову мотивацію діяльності дітей.

Завдання вихователя – виховувати у дітей дошкільного віку толерантність, самостійність у прийнятті рішень, осмислювати свою поведінку та вчинки, розвивати навички самоосвіти та саморегуляції взаємин.

Адже моральна вихованість дошкільника визначається внутрішніми якостями, що характеризують його ставлення до соціального середовища і до самого себе. Найважливішими характеристиками, що визначають рівень моральності здобувачів дошкільної освіти, є такі загальнолюдські риси, як толерантність, взаємопідтримка, співчуття і чуйність.

Отож розвиток у дітей дошкільного віку моральних якостей є необхідним елементом у процесі формування всебічної та гармонійної особистості, майбутнього громадянина України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ашиток Н. Формування гуманістично-ціннісних орієнтацій у дітей. Київ: Педагогіка, 2017. 11 с.
2. Бабій Н. Сіємо зерна добра та любові. Київ: Грамота, 2014. 62 с.
3. Бабій І. В. Теорія і практика арт-терапії: навчально-методичний комплекс. Умань, 2014. С. 75-77.
4. Базовий компонент дошкільної освіти. Режим доступу: https://mon.gov.ua/storage/app/media/rizne/2021/12.01/Pro_novu_redaktsiyu%20Bazovoho%20komponenta%20doshkilnoyi%20osvity.pdf
5. Бех І. Д. Зростити моральну особистість – головна турбота. Київ: Початкова школа, 2015. 6 с.
6. Брушневська І. Закономірності розвитку дітей дошкільного віку. Київ, 2017. С. 74-76.
7. Гармаш І. В. Терапія казками. Київ: Шкільний світ, 2018. 54 с.
8. Дуткевич Т. В. Дитяча психологія. Київ, 2012. 84 с.
9. Калуська Л. В. Комплексна програма розвитку, навчання і виховання дітей раннього віку. Тернопіль: Мандрівець, 2014. С. 88-90.
10. Кошель А. П., Кульбако Н. П. Використання елементів арт-терапії в умовах освітнього процесу закладів дошкільної освіти. Чернігів, 2020. 43 с.
11. Лепетченко М. В. Особливості й значення впливу казки на формування творчих проявів дітей дошкільного віку із порушеннями мовлення. Кам'янець-Подільський: Медобори, 2011. 56 с.
12. Литвиненко В. А. Застосування арт-терапії в логопедичній роботі з дошкільниками та молодшими школярами: навчально-методичний посібник. Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка. 2011. 72 с.
13. Нечепоренко М. В. Моральне виховання як педагогічна й соціальна проблема. Наукові записки кафедри педагогіки. 2014. Вип. 36. 48 с.
14. Павелків Р. В., Цигипало О. П. Дитяча психологія. Київ: Академ, 2008. 73 с.

15. Полторак Л. Ю. Сутність арт-терапії: аналіз сучасних підходів. Наукові праці Чорноморського державного університету імені П. Могили, 2014. Вип. 233. С. 89-91.
16. Поніманська Т. І. Дошкільна педагогіка. Київ: Академ, 2006. С. 61-64.
17. Поніманська Т. І. Теоретико-методичні засади виховання дітей дошкільного віку. Рівне: РДГУ, 2006. С. 64-66.
18. Степанов О. М. Педагогічна психологія. Київ: Академвидав, 2011. 76 с.
19. Тригубенко В. Формування гуманістичних цінностей особистості. Київ, 2009. 56 с.
20. Харченко Т. Г. Дослідження особистісної сфери дошкільників. Суми: ФОП Цьома С. П., 2018. 59 с.
21. Шаповалова І. В. Моральне виховання та самовиховання як умови становлення вільної особистості. Гілея: науковий вісник. 2015. Вип. 100. 82 с.
22. Яценко Т. С. Арт-терапевтичні технології в роботі психолога. Київ: Марич, 2009. С. 68-70.